

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال نوزدهم، شماره هفتادوسوم

بهار ۱۳۹۷

نقش ابراهیم بن محمد ثقفی در گسترش علوم اسلامی در قرن سوم هجری

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۱۵

تاریخ تأیید: ۱۳۹۷/۱/۲۱

هادی اکبری سولگان^۱

محمّد بن ابراهیم ثقفی، مورخ و محدث بزرگ قرن سوم هجری، یکی از شخصیت‌ها و اندیشمندان بزرگ شیعی است که در تدوین و توسعه علوم اسلامی نقش مهمی داشته است. وی، از جمله اندیشمندانی است که آثار فراوانی در موضوعات مختلف از جمله: اخلاق، تاریخ، کلام، فقه و تفسیر به رشته تحریر درآورد؛ ولی متأسفانه، تمامی آثار او به جز کتاب الغارات از بین رفته است. این مقاله، با بهره‌گیری از منابع تاریخی و حدیثی، به بررسی روایات و آثار ثقفی و نقش او در پیشبرد و گسترش علوم اسلامی در قرن سوم هجری پرداخته است.

کلیدواژگان: شیعه، نقش علمی شیعیان، ابراهیم بن محمد ثقفی، کوفه، قم.

۱. دانش آموخته سطح سه تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام)، موسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (علیه‌السلام):
akbarisoulegan@chmail.ir

مقدمه

آثار و تألیفات بسیاری در زمینه دانش‌های اسلامی از سوی عالمان اسلامی تألیف شده است که با وجود از میان رفتن بسیاری از این آثار، بخش قابل توجه و مهمی از آنها به عنوان میراث علمی مسلمانان بر جای مانده‌اند، دانسته است که تألیف بخش قابل توجهی از این آثار، از سوی عالمان و اندیشمندان شیعه صورت گرفته است و عالمان شیعی، نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری و تدوین آثار علمی در موضوعات مختلف علوم اسلامی ایفا کرده‌اند. از جمله شخصیت‌های مهم و بزرگ شیعی که در تدوین و توسعه علوم اسلامی نقش مهمی داشته است، محمد بن ابراهیم ثقفی، مورخ و محدث بزرگ شیعی است که در قرن سوم می‌زیسته است. ثقفی، در شمار عالمانی است که آثار فراوانی در موضوعات مختلف علوم اسلامی از جمله: اخلاق، تاریخ، کلام، فقه و تفسیر تألیف نموده است. هرچند از میان تألیفات بسیار او، اکنون تنها کتاب *النهارات* موجود است، اما منابع و متون بسیاری، از تألیفات او بهره برده‌اند و از روایات و گزارش‌های او در تدوین آثار خود استفاده کرده‌اند.

از این رو، به منظور تبیین فضای علمی قرن سوم در جهان اسلام، همچنین، ضرورت تبیین نقش عالمان شیعی در تدوین آثار اسلامی، ضروری است به بررسی تلاش‌های علمی ابراهیم بن محمد ثقفی پرداخته شود؛ تا از این طریق، اثرگذاری وی در روند رشد دانش‌های مختلف اسلامی آشکار گردد. با توجه به اینکه تاکنون پژوهشی در این باره صورت نگرفته است، مقاله حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی کوشیده است با بهره‌گیری از منابع مختلف علوم اسلامی، به‌خصوص بهره‌گیری از متون تاریخی و حدیثی، به تبیین جایگاه علمی ثقفی بپردازد و این مسئله را مورد بررسی قرار دهد که نقش وی در گسترش علوم مختلف اسلامی در قرن سوم هجری تا چه میزان بوده؟ و او با چه انگیزه‌ای به تألیف آثار خود پرداخته است؟

یافته‌های این پژوهش، بیانگر آن است که ثقفی به عنوان عالمی شیعی، در شمار پیشگامان نگارش آثار گوناگون در موضوعات علوم اسلامی در قرن سوم بوده است.

همچنین، این پژوهش بر آن است که دغدغه‌ها و باورهای مذهبی عامل مهمی در توجه ثقفی به علوم مختلف اسلامی، به خصوص تاریخ اسلام و اهل بیت علیهم‌السلام است و او از این رهگذر، کوشیده است به دفاع از آموزه‌های مذهبی خود بپردازد.

شناخت‌نامه ابراهیم بن محمد ثقفی

ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال بن عاصم بن سعد بن مسعود ثقفی، در شمار عالمان کوفی است.^۱ از تولد و زندگانی ابواسحاق، خبر چندانی در دست نیست. وی از عالمان زیدیه بود که به امامیه گروید و این مذهب را تا انتهای عمر پاس داشت^۲ و از بزرگان شیعه به شمار می‌رفت.^۳ ذهبی، جدّ وی، سعید را در شمار صحابه دانسته است.^۴

ثقفی پس از پذیرش مذهب امامیه، به اصفهان هجرت نمود و تا آخر عمر در این شهر اقامت داشت.^۵ به هنگام حضور ثقفی در اصفهان، شماری از عالمان قم، و در رأس آنان احمد بن محمد بن خالد برقی، به حضور او رسیدند و از وی خواستند در قم سکونت گیرند؛ ولی ثقفی با درخواست آنان مخالفت کرد.^۶ درباره مهاجرت ثقفی به اصفهان، گفته شده است که وی کتابی با نام *المعرفة* نگاشت که در آن مناقب اهل بیت علیهم‌السلام و مثالب دشمنان آنان وجود داشت. علمای کوفه نقل چنین کتابی را در این شهر به صلاح ندانستند و از او خواستند کتاب خود را در جایی دیگر، غیر از کوفه قرائت نماید. ثقفی نیز اصفهان را به دلیل دوری مردم این شهر از معارف اهل بیت علیهم‌السلام برگزید و به اصفهان مهاجرت نمود و

۱. سمعانی، *الأنساب*، ج ۳، ص ۱۴۴.

۲. نجاشی، *رجال*، ص ۱۷؛ طوسی، *فهرست*، ص ۱۲؛ حلی، *خلاصة الاقوال*، ص ۵.

۳. ذهبی، *تاریخ الإسلام*، ج ۲۱، ص ۱۱۲.

۴. همان.

۵. نجاشی، *رجال*، ص ۱۷؛ طوسی، *فهرست*، ص ۱۲.

۶. نجاشی، *رجال*، ص ۱۷؛ طوسی، *فهرست*، ص ۱۳.

کتاب خود را در این شهر قرائت کرد.^۱ برخی عالمان اهل سنت وی را در شمار غالیان در شیعه‌گری دانسته و معتقد به ترک روایات او هستند.^۲ ابراهیم به سال ۲۸۳ق،^۳ و بنا بر نقلی دیگر، به سال ۲۸۰ق، در اصفهان در گذشت.^۴

۱. علوم مورد توجه ثقفی در تدوین هندسه دانش‌های اسلامی

ابراهیم بن محمد ثقفی را می‌توان در شمار تدوین‌گران پرتلاشی دانست که آثار بسیاری در حوزه‌های مورد توجه شیعیان به رشته تحریر درآورده است. نگاهی گذرا به آثار و تألیفات ثقفی که فهرست‌نگاران از آنها در کتاب‌های خود یاد کرده‌اند، به خوبی گویا و مؤید این معناست. عناوین این آثار، عبارت‌اند از:

۱. التاريخ؛ ۲. المبتدأ؛ ۳. السيرة؛ ۴. المغازی؛ ۵. السقیفة؛ ۶. فدک؛ ۷. الردة؛ ۸. أخبار عمر؛ ۹. الشوری؛ ۱۰. أخبار عثمان؛ ۱۱. الدار؛ ۱۲. مقتل عثمان؛ ۱۳. بیعة علی علیه السلام؛ ۱۴. الجمل؛ ۱۵. صفین؛ ۱۶. الحکمین؛ ۱۷. حروراء؛ ۱۸. النهروان؛ ۱۹. الغارات؛ ۲۰. مقتل أمير المؤمنين علیه السلام و رسائله وأخباره علیه السلام؛ ۲۱. ما نزل من القرآن فی أمير المؤمنين علیه السلام؛ ۲۲. الخطب السائرة؛ ۲۳. الخطب المعربات؛ ۲۴. قیام الحسن علیه السلام؛ ۲۵. مقتل الحسين علیه السلام؛ ۲۶. التوابین وعین السوردة؛ ۲۷. أخبار یزید؛ ۲۸. الأحداث؛ ۲۹. فضل الکوفة ومن نزلها من الصحابة؛ ۳۰. أخبار عبدالله بن الزبیر؛ ۳۱. أخبار المختار؛ ۳۲. أخبار زید بن علی؛ ۳۳. أخبار محمد و ابراهیم؛ ۳۴. أخبار من قتل من آل ابي طالب؛ ۳۵. الأشربة؛ ۳۶. الجامع الصغير فی الفقه؛ ۳۷. الجامع الكبير فی الفقه؛ ۳۸. الجنائز؛

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ ابن داود، رجال، ص ۱۷؛ ابن حجر، لسان المیزان، ج ۱، ص ۱۰۲. برای اطلاع بیشتر درباره ثقفی و هجرت او به اصفهان، رک: محمدرضا هدایت‌پناه، «تأملی در تشیع و تسنن اصفهان، با تأکید بر مهاجرت ابن‌هلال ثقفی صاحب کتاب الغارات و المعرفة بایصفهان»، ص ۱۳۳ - ۱۵۴.
۲. سمعانی، الأنساب، ج ۳، ص ۱۴۴؛ ابونعیم اصفهانی، ذکر أخبار اصفهان، ج ۱، ص ۱۸۷.
۳. نجاشی، رجال، ص ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۵؛ امین، أعیان الشیعة، ج ۲، ص ۲۰۹.
۴. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۲۱، ص ۱۱۳.

۳۹. السرائر فی الفقه؛ ۴۰. المتعین؛ ۴۱. الوصیة؛ ۴۲. الإمامة الکبیر والصغیر؛ ۴۳. الدلائل؛ ۴۴. التفسیر؛ ۴۵. الحجة فی فضل المکرمین؛ ۴۶. الحوض والشفاعة؛ ۴۷. الرؤیا؛ ۴۸. المعرفة؛ ۴۹. معرفة فضل الأفضل؛ ۵۰. المودة فی ذوی القربی.^۱

ذهبی از دو کتاب دیگر با عنوان سیره علی علیه السلام و المصراع برای ثقفی یاد کرده است.^۲ اسماعیل پاشا بغدادی نیز از کتاب وی با عنوان المتقین خبر داده است.^۳ در میان کتاب‌های یادشده، تنها کتاب الغارات بر جای مانده و متأسفانه، باقی نگاشته‌های ثقفی از میان رفته‌اند. این تألیفات، گویای جامعیت علمی ثقفی است که در زمینه‌های مختلف علوم اسلامی آثاری داشته است و ما در ادامه، به بررسی آنها خواهیم پرداخت.

۱-۱. علم اخلاق

تعداد ده روایت از ثقفی در باب علم اخلاق در کتاب‌های مختلف بازتاب یافته است. در این روایات که به بیان موضوعات اخلاقی اختصاص دارد، به مطالبی چون: صبر بر مصائب،^۴ انصاف در تعامل با مردم،^۵ خدمت به انسان‌ها،^۶ تبیین جایگاه دینی افراد بر اساس اعمال و نه انساب و موقعیت‌های اجتماعی،^۷ مدارا و اعتدال در امور

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۷ - ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳ - ۱۴؛ نیز رک: صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۶، ص ۷۹ - ۸۰؛ ابن حجر، لسان المیزان، ج ۱، ص ۱۰۳.

۲. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۲۱، ص ۱۱۳.

۳. بغدادی، هدیه العارفین، ج ۱، ص ۳ - ۴.

۴. بخاری، التاريخ الکبیر، ج ۱، ص ۳۲۱ - ۳۲۲. عقیلی این روایت را با اضافاتی نقل کرده است. (رک: الضعفاء الکبیر، ج ۱، ص ۶۴)

۵. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۴۴.

۶. همان، ص ۲۰۷.

۷. این روایت، به نقل از عیون اخبار الرضا علیه السلام نقل شده است؛ با این تفاوت که در عیون، نام راوی، «ابراهیم بن محمد الهمدانی» است؛ اما کتب دیگر که به نقل از عیون روایت را بیان کرده‌اند، اشاره نموده‌اند که نام راوی فوق، «ابراهیم بن محمد النقفی» است. برای اطلاع بیشتر، رک: صدوق، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۳۵؛ عروسی حویزی، تفسیر نور النقلین، ج ۲، ص ۵۶۲؛ قمی مشهدی، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، ج ۹، ص ۲۲۸-۲۲۹.

زندگی،^۱ پرداخت حقوق الهی^۲ و برخی دیگر از مکارم اخلاقی^۳ اشاره شده است. در منابع فهرست‌نگاری نامی از «نگاشته‌ای اخلاقی» از ثقفی به چشم نمی‌خورد؛ اما با توجه به این احادیث، به نظر می‌رسد ثقفی در میان علوم اسلامی، به مسائل اخلاقی توجه داشته است. نکته دیگری که نباید آن را از نظر دور داشت، نقل روایات ابراهیم در کتب ادعیه و زیارات است. ابن قولویه در کتاب *کامل الزیارات*^۴، و طبرسی در کتاب *مکارم الاخلاق*^۵، به نقل حدیث از وی پرداخته‌اند. سیدبن طاوس نیز در کتاب‌های خود در موضوع ادعیه و زیارات، همچون: *الاقبال بالأعمال الحسنة*^۶، *فتح الأبواب بین ذوی الالباب*^۷ و *مهج الدعوات و منهج العبادات*^۸، به نقل روایات ثقفی اقبال نشان داده است.

۱-۲. علم تاریخ

تاریخ‌نگاری، از جایگاهی ویژه در میان علوم مورد اهتمام ابراهیم بن محمد ثقفی برخوردار است و وی توجهی جدی و تقریباً همه‌جانبه به این علم داشته است. می‌توان گفت: حجم بسیاری از احادیث ثقفی را روایاتی تشکیل می‌دهند که در بردارنده مسائل تاریخی و رویدادهای مهم صدر اسلام هستند. با صرف نظر از اینکه علت رویکرد ثقفی به علم تاریخ تا این مقدار چه بوده است، آنچه در اینجا ضروری به نظر می‌رسد، این نکته است که ثقفی علاوه بر آنکه به نقل احادیث بسیاری در زمینه تاریخ پرداخته، عمدتاً در تاریخ‌نگاری خود رویدادها و مطالبی را پیگیری کرده است که صبغه مذهبی — سیاسی

۱. کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۹.

۲. صدوق، معانی الأخبار، ص ۲۳۵.

۳. مفید، الامالی، ص ۳۲۹ - ۳۳۲.

۴. ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۱۸۶.

۵. طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۲۸۱.

۶. ابن طاووس، اقبال بالأعمال الحسنة، ج ۱، ص ۵۸.

۷. همو، فتح الأبواب بین ذوی الالباب و بین رب الاریاب، ص ۱۹۲-۱۹۵.

۸. همو، مهج الدعوات و منهج العبادات، ص ۳ - ۴.

داشته‌اند؛ به بیان دیگر، دغدغه‌ها و باورهای مذهبی، از ثقفی مورخی با رویکرد کلامی ساخته است که با نگاهی ابزاری و واسطه‌ای به تاریخ، به دفاع از آموزه‌های مذهبی خود پرداخته است.

بر این اساس، در ادامه به بررسی نگاشته‌ها و موضوعات مورد علاقه ثقفی در موضوع تاریخ اسلام خواهیم پرداخت. این بخش، شامل عناوینی چون: سیره نبوی، تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام و تاریخ خلفاست که در متون مختلف برجای مانده است.

* سیره نبوی

پیش‌تر از تدوین آثاری چون: *السيرة، المبتدأ و المعازی* از سوی ثقفی یاد شد. از کتاب‌های فوق، تنها هجده روایت در کتاب‌های مختلف بر جای مانده است. این روایات، به طرح موضوعاتی چون: شیرخوارگی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و واگذاری ایشان به حلیمه سعدیه،^۱ حضور آن حضرت در غار حرا،^۲ داستان گرسنگی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و نجوای ایشان با خداوند در کنار کعبه،^۳ ماجرای لیلۃ‌المبیت و خوابیدن امیر مؤمنان علیه‌السلام در بستر پیامبر،^۴ پیمان برادری با امام علی علیه‌السلام،^۵ امیرالمؤمنین خوانده‌شدن امام علی علیه‌السلام در عصر نبوی،^۶ سخنرانی حضرت در روزهای پایانی عمر شریف خویش^۷ و وفات رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پرداخته است.^۸ چهار گزارش

۱. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۴۶۱ - ۴۶۲؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۳۲.

۲. صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۴۰۷؛ مفید، الاختصاص، ص ۳۲۴.

۳. صدوق، الامالی، ص ۵۵۳ - ۵۵۴.

۴. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۶۴.

۵. همان، ص ۶۴ - ۶۵.

۶. ابن طاووس، الیقین باختصاص مولانا علی باقر المؤمنین، ص ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵ و

۲۰۷ - ۲۰۸.

۷. مفید، الامالی، ص ۱۳۴ - ۱۳۶.

۸. همان، ص ۵۳؛ راوندی، الخرائج والجرائح، ج ۲، ص ۸۰۰ - ۸۰۳؛ ابن طاووس، کشف المحجۃ،

ص ۱۲۵.

نیز درباره صحابه رسول خدا ﷺ به نقل از ثقفی در منابع دیگر انعکاس یافته است. این روایات، درباره برخی صحابه منافق پیامبر^۱، بیان تفاوت اصحاب پیامبر و اصحاب حضرت عیسی ﷺ و فضایل برخی صحابه است.^۳

نکته‌ای که نباید آن را از نظر دور داشت، این است که با توجه به روایات ثقفی در موضوع تاریخ و سیره رسول خدا ﷺ، سیره تدوین شده از سوی او، آمیخته‌ای از حوادث مربوط به عصر پیامبر و مسائل مربوط به امیر مؤمنان، علی ﷺ است؛ به گونه‌ای که حجم بسیاری از روایاتی که ثقفی در موضوع تاریخ، سیره و فضایل رسول خدا ﷺ به بیان آنها پرداخته، با روایات مربوط به امام علی ﷺ عجین شده است. از منظر ثقفی، نمی‌توان حوادث دوران پیامبر اکرم ﷺ را جدای از نقش‌آفرینی‌های امیر مؤمنان ﷺ تفسیر کرد. از این رو، او در بیان بسیاری از رویدادهای مربوط به عصر پیامبر، به بررسی جایگاه امام علی ﷺ پرداخته و بر منزلت آن حضرت و اهل بیت پیامبر ﷺ تأکید کرده است. این نوع سیره‌نگاری، به مانند تدوین سیره نبوی، از سوی زبیریان است که سعی در پُررنگ نشان دادن نقش زبیر، و کم‌رنگ کردن نقش امیر مؤمنان، علی ﷺ در رویدادهای عصر نبوی داشته‌اند.

بنابراین، تاریخ و سیره نبوی تدوین یافته و مورد اهتمام ثقفی، سیره‌ای است با رویکرد درون مذهبی، که تأکید بر جایگاه اهل بیت ﷺ، از شاخصه‌های مهم آن به شمار می‌رود. از این رو، به نظر می‌رسد، با توجه به این مسئله است که عالمان شیعی رویکرد مثبتی به تاریخ و سیره‌نگاری ثقفی داشته‌اند و احادیث بسیاری از وی در کتاب‌های تاریخی و کلامی شیعه به چشم می‌خورد.^۴

۱. استرآبادی، تأویل الآیات الظاهرة، ص ۴۳۶.

۲. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۷۱؛ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۳۲۷.

۳. ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۱، ص ۳۱۲.

۴. در این باره، افزون بر روایاتی که درباره سیره نبوی بیان شد، می‌توانید به دیگر روایات ثقفی در موضوع فضایل اهل بیت ﷺ که در ادامه مقاله به آنها اشاره شده است، مراجعه نمایید.

* تاریخ اهل بیت علیهم السلام

بخش قابل توجهی از روایات به جای مانده از ثقفی، گزارش‌های او در موضوع «تاریخ زندگانی و سیره اهل بیت علیهم السلام» است و ما در ادامه، به تبیین این موضوع خواهیم پرداخت.

- امام علی علیه السلام (م ۴۰ق)

عمده روایات برجای مانده از ثقفی در موضوع تاریخ اهل بیت علیهم السلام، مربوط به زندگانی امیر مؤمنان، علی علیه السلام است. پیش از هر چیز، باید از کتاب *الغارات* یاد کرد که آگاهی‌های تاریخی مهمی از حیات سیاسی - اجتماعی امام علیه السلام را در خود جای داده است. این کتاب، در لابه‌لای بررسی و انعکاس غارت‌های عوامل معاویه در اواخر حکومت امام علی علیه السلام، به بررسی ابعاد مختلف زندگانی ایشان، همچون سیره شخصی و اقتصادی آن حضرت پرداخته است.

درباره نگاه‌های ثقفی در موضوع زندگانی امام علی علیه السلام، می‌توان از آثار دیگری چون: *بیعة علی علیه السلام*، *الجمل*، *صفین*، *الحکمین*، *الحروراء*، *النهروان*، *مقتل امیرالمؤمنین علیه السلام*، *رسائله وأخباره علیه السلام* و *سیره علی علیه السلام* یاد کرد. روایات قابل توجهی از منابع فوق، در متون اسلامی به یادگار مانده است که نقش بسیار مهمی در بازتاب حوادث و رویدادهای دوران امیر مؤمنان علیه السلام ایفا می‌کند. این رویدادها را در دو بخش می‌توان تقسیم بندی کرد: بخش نخست، مربوط به حوادث و گزارش‌هایی درباره محدوده زمانی پیش از خلافت امام و موضوعاتی چون: حضور و رشادت‌های امیر مؤمنان علیه السلام در جنگ‌ها و رویارویی‌های عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله،^۱ انتصاب امام به جانشینی پیامبر در زمان حیات ایشان،^۲ ظلم بر امیر

۱. استرآبادی، *تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة*، ص ۴۴۱ - ۴۴۲؛ بحرانی، *البرهان في تفسير القرآن*، ج ۴، ص ۴۲۹.

۲. مفید، *الأمالی*، ص ۲۲۳ - ۲۲۴؛ طوسی، *الأمالی*، ص ۸ - ۹؛ ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۳، ص ۲۱؛ اربلی، *كشف الغمة*، ص ۳۷۷ - ۳۷۸؛ بحرانی، *البرهان في تفسير القرآن*، ج ۲، ص ۳۲۵ - ۳۲۶.

مؤمنان علیهم السلام در ماجرای جانشینی و غصب خلافت،^۱ چگونگی بیعت امام با ابوبکر^۲ و نوع برخورد ایشان با ماجرای عثمان و قتل اوست.^۳ بخش دوم را نیز می‌توان به رویدادهای پس از به خلافت رسیدن امیر مؤمنان علیه السلام اختصاص داد؛ موضوعاتی چون: بیعت طلحه و زبیر با امام،^۴ خودداری معاویه از بیعت با حضرت و نامه‌نگاری او با امام،^۵ گزارش‌هایی در موضوع جنگ: جمل،^۶ صفین^۷ و نهروان^۸، و در نهایت، شهادت امیر مؤمنان علیه السلام^۹ که برگرفته از تک‌نگاری‌های ثقفی در این باره است.

بیان مناقب امیر مؤمنان علیه السلام که در مباحث پیش رو به آن خواهیم پرداخت نیز از گسترده‌ترین موضوعات مورد اهتمام ثقفی در موضوع فضایل‌نگاری است. در همین راستا، کتاب‌های بسیاری در زمینه زندگانی امام علی علیه السلام از روایات ثقفی در باب تاریخ و مناقب بهره برده‌اند^{۱۰} که نشان از جایگاه ممتاز ابراهیم بن محمد ثقفی در انتقال این میراث علمی به آینده‌گان دارد.

۱. مفید، *الأمالی*، ص ۱۵۳ - ۱۵۴؛ ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۲، ص ۱۱۵؛ همان، ج ۳، ص ۲۱۶؛ ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغة*، ج ۴، ص ۹۷ - ۹۸؛ ابن طاووس، *طرف من الأنباء والمناقب*، ص ۴۷۱ - ۴۷۲؛ عاملی، *الصراف المستقیم*، ج ۳، ص ۴۲؛ مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۲۸، ص ۳۷۲.
۲. شریف مرتضی، *الشافی فی الامامة*، ج ۳، ص ۲۴۱ - ۲۴۴؛ مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۲۸، ص ۳۹۳.
۳. به عنوان نمونه، رک: حلبی، *تقریب المعارف*، ص ۲۶۱.
۴. مفید، *الجمال*، ص ۱۳۰.
۵. طوسی، *الأمالی*، ص ۸۷ - ۸۸؛ ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغة*، ج ۲، ص ۲۲۵ - ۲۲۶.
۶. مفید، *الأمالی*، ص ۱۵۴ - ۱۵۶؛ همان، ص ۲۹۵ - ۲۹۸؛ طوسی، *الأمالی*، ص ۵۲ - ۵۳، ۷۰ - ۷۲، ۸۲ - ۸۳، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۳ - ۱۴۴ و ۱۶۹ - ۱۷۰؛ طبری آملی، *بشارة المصطفی*، ج ۲، ص ۲۴۷ - ۲۴۸.
۷. مفید، *الأمالی*، ص ۱۰۴ - ۱۰۶؛ طوسی، *الأمالی*، ص ۱۹۷ - ۱۹۸؛ طبری آملی، *بشارة المصطفی*، ج ۲، ص ۱۰۶.
۸. یحیی بن حسین، *تیسیر المطالب فی أمالی ابی طالب*، ص ۲۱۳ - ۲۱۴.
۹. ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۳، ص ۳۱۱ - ۳۱۲؛ ابن طاووس، *فرحة الغری*، ص ۱۸.
۱۰. در ادامه و در بخش مربوط به مناقب امام علی علیه السلام، به این روایات اشاره خواهیم کرد.

- حضرت فاطمه علیها السلام (م ۱۱ق)

گزارش‌های ثقفی درباره تاریخ زندگانی حضرت فاطمه علیها السلام و گفتمان این روایات، ارتباط تنگاتنگی با تاریخ زندگانی امیر مؤمنان، علی علیه السلام برقرار کرده است. احادیث قابل توجهی به لحاظ تعداد از ثقفی درباره زندگانی حضرت فاطمه علیها السلام به دست ما نرسیده است؛ اما محتوای روایات نقل شده، نشان از اهمیت زندگانی حضرت فاطمه علیها السلام نزد ثقفی دارد. بی‌گمان، چهار روایت که درباره موضوعاتی چون: بخشیدن فدک از سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله به حضرت فاطمه علیها السلام،^۱ شکایت آن حضرت به محضر پیامبر صلی الله علیه و آله پس از رحلت ایشان درباره ظلم به اهل بیت علیهم السلام^۲ و دو روایت در موضوع غصب فدک توسط خلیفه اول و نقش خلیفه دوم در این خصوص است^۳ و از دو کتاب فدک و المودة فی ذوی القربی نقل شده است که هر دو، در شمار آثار مفقوده ثقفی هستند.

- امام حسن علیه السلام (م ۵۰ق)

روایات قابل توجهی از ثقفی در موضوع زندگانی امام حسن بن علی علیه السلام به دست ما نرسیده است؛ اما تدوین اثری در موضوع زندگانی آن حضرت با عنوان قیام الحسن بن علی علیه السلام^۴ و برجای ماندن روایاتی چند در این باره از ثقفی، به خوبی گویای توجه او به تاریخ زندگانی آن حضرت است. بر این اساس و با توجه به روایات ثقفی که در کتب حدیثی شیعه و نیز کتاب الغارات موجود است، در اینجا گزارشی از محورهای مطرح شده از سوی وی در موضوع زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام ارائه می‌شود:

۱. رازی، تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام، ص ۲۱۸.

۲. مفید، الأمالی، ص ۹۵.

۳. رازی، تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام، ص ۲۱۸.

۴. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.

حضور امام حسن علیه السلام در بدرقه ابوذر به هنگام تبعید وی؛^۱ سفارش امام به شیعیان درباره تربیت فرزندان بر اساس بغض عثمان؛^۲ خطبه خواندن امام حسن علیه السلام در جمعه پس از جنگ جمل به دلیل بیماری امیر مؤمنان، علی علیه السلام؛^۳ اعتراض امام حسن علیه السلام به امیر مؤمنان، علی علیه السلام درباره عملکرد آن حضرت در ماجرای یوم‌الدار و جنگ جمل و پاسخ امیر مؤمنان علیه السلام به آن حضرت؛^۴ بیعت با امام حسن علیه السلام پس از شهادت امام علی علیه السلام؛^۵ نافرمانی مردم از امام حسن علیه السلام در دوران حکومت؛^۶ نامه دروغ معاویه به بزرگان سپاه امام حسن علیه السلام درباره بیعت قیس بن سعد با وی؛^۷ حمله سپاه امام به ایشان پس از فراگیر شدن شایعه بیعت قیس با معاویه و زخمی شدن آن حضرت؛^۸ محاصره امام از سوی سپاه خود و نامه‌نگاری سپاهیان حضرت با معاویه؛^۹ نامه معاویه به امام حسن علیه السلام و توصیه به آن حضرت درباره صلح؛^{۱۰} صلح امام حسن علیه السلام با معاویه؛^{۱۱} دیدار امام با ولید بن عقبه و تأکید ولید بر پشیمان نبودن از دشمنی با امیر مؤمنان، علی علیه السلام؛^{۱۲} نکوهش معاویه بن حذیف از سوی امام حسن علیه السلام به علت سب امام علی علیه السلام از سوی وی.^{۱۳}

۱. مفید، *الأمالی*، ص ۱۶۱ - ۱۶۵.

۲. حلبی، *تقریب المعارف*، ص ۲۹۴ - ۲۹۵.

۳. طوسی، *الأمالی*، ص ۸۲ - ۸۳.

۴. طوسی، *الأمالی*، ص ۵۲ - ۵۳. هرچند در مقام بررسی و نقد گزارش نیستیم، ولی روایاتی از این دست، به دلیل اشکالات سندی و محتوایی، مورد پذیرش نیستند.

۵. ثقفی، *الفارات*، ج ۲، ص ۶۳۹ - ۶۴۰.

۶. همان، ص ۶۴۳.

۷. احمد بن اسماعیل، *المصابیح*، ص ۳۴۸.

۸. همان.

۹. همان، ص ۳۴۸ - ۳۴۹.

۱۰. همان، ص ۳۴۹.

۱۱. ثقفی، *الفارات*، ج ۲، ص ۶۴۴.

۱۲. همان، ص ۵۱۹ - ۵۲۰.

۱۳. همان، ج ۱، ص ۲۸۵.

- امام حسین علیه السلام (م ۶۱عق)

تنها دو گزارش تاریخی از ثقفی در مورد امام حسین علیه السلام در منابع روایت شده است؛ گزارش نخست، درباره حرکت سیدالشهداء علیه السلام از مدینه به سوی کوفه است^۱ که می‌تواند کتاب وی با عنوان *مقتل الحسین علیه السلام*^۲ نقل شده باشد. گزارش دیگر، سخنی از امام حسین علیه السلام درباره دشمنی آن حضرت با بنی‌امیه و نیز طعن بر عثمان است.^۳ افزون بر *مقتل الحسین علیه السلام*، کتاب‌هایی نیز با عنوان: *التوابین وعین السورده*،^۴ *اخبار المختار*^۵ و *اخبار یزید*،^۶ از سوی ثقفی نگارش یافته که با موضوع زندگانی امام حسین علیه السلام در ارتباط بوده است. پیش‌تر نیز به نقل از ذهبی،^۷ از کتابی با عنوان *المصرع* برای ثقفی یاد کردیم که به معنای «قتلگاه» است. با توجه به این معنا، به نظر می‌رسد محتوای این کتاب با *مقتل الحسین علیه السلام* یکی بوده و تنها تفاوت در عنوان، این تلقی را به وجود آورده است که اینها، دو کتاب با موضوع متفاوت هستند.

- امام مهدی علیه السلام

سخن از مسائل مطرح در «مهدویت»، از جمله موضوعات مورد توجه ثقفی، در موضوع «تاریخ اهل بیت علیهم السلام» است. چهار روایت از وی در موضوع «امام مهدی علیه السلام» در کتاب‌های مختلف نقل شده است که همگی مربوط به قیام آن حضرت علیه السلام و سیره

۱. شجری جرجانی، *الامالی الخمیسیه*، ص ۱۶۲ - ۱۶۳؛ خوارزمی، *مقتل الحسین علیه السلام*، ج ۲، ص ۱۲۹ - ۱۳۰.

۲. نجاشی، *رجال*، ص ۱۷؛ طوسی، *الفهرست*، ص ۱۳.

۳. حلبی، *تقریب المعارف*، ص ۲۹۵.

۴. نجاشی، *رجال*، ص ۱۷؛ طوسی، *الفهرست*، ص ۱۳.

۵. همان.

۶. نجاشی، *رجال*، ص ۱۸؛ طوسی، *الفهرست*، ص ۱۴.

۷. ذهبی، *تاریخ الإسلام*، ج ۲۱، ص ۱۱۳.

حکومتی ایشان است. عناوین این روایات، عبارت است از: علت نام‌گذاری امام دوازدهم به مهدی علیه السلام^۱، علامت‌های ظهور ایشان^۲ و تفسیر آیاتی درباره قیام آن حضرت.^۳

* تاریخ خلفای سه‌گانه

تاریخ خلفای سه‌گانه، از جمله مباحثی است که بخش قابل توجهی از تاریخ‌نگاری ثقفی را به خود اختصاص داده است. تاریخ خلیفه سوم، از گستردگی بیشتری نسبت به دو خلیفه نخست برخوردار است؛ اما خلیفه اول و دوم نیز به فراخور موضوعات و مباحث مورد اعتنای ثقفی، مورد توجه او قرار گرفته‌اند. در همین راستا و در ادامه، به بررسی تاریخ خلفای سه‌گانه، از منظر ثقفی می‌پردازیم.

- ابوبکر (م ۱۳ق)

فهرست‌نگاران از تألیف کتاب مستقلی از سوی ثقفی درباره خلیفه اول یاد نکرده‌اند؛ اما با توجه به اینکه وی صاحب کتابی با عنوان *الرّیة* بوده که اخبار مربوط به ارتدادها و جنگ‌های پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله را بررسی کرده، به نظر می‌رسد حجم قابل توجهی از اخبار مربوط به دوران حکومت ابوبکر، در این کتاب بیان شده باشد. همچنین، ثقفی تألیفی با نام *السقیة* داشته است که با توجه به دربرداشتن مسائل مربوط به انتخاب جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از رحلت ایشان، می‌توان آن را دربردارنده اخبار مربوط به دوران حکومت خلیفه اول دانست. افزون بر سخن فوق، ثقفی در موضوع تاریخ ابوبکر، به بیان دو خبر پرداخته است که ابن شهر آشوب آن دو را در کتاب *مناقب آل ابی طالب* آورده است. این دو روایت، مربوط به اعتراض برخی صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله به ابوبکر، درباره غصب خلافت و بیان امامت و امارت امام علی علیه السلام است.^۴ بنابراین، ثقفی در این بخش نیز، از تاریخ در جهت تثبیت مباحث اعتقادی خود بهره برده و رویکرد او بیش از زیدیه، به دیدگاه امامیه نزدیک است.

۱. طبری، *دلائل الامامة*، ص ۴۶۶.

۲. حلبی، *تقریب المعارف*، ص ۲۹۵.

۳. استرآبادی، *تأویل الآیات الظاهرة*، ص ۳۱۹ - ۳۲۰ و ۵۹۶.

۴. ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۳، ص ۵۳ - ۵۴.

- عمر بن خطاب (م ۲۳ق)

تعداد شش روایت از ثقفی درباره خلیفه دوم وجود دارد که به نظر می‌رسد ثقفی این گزارش‌ها را در کتاب *اخبار عمر*^۱ خود ذکر کرده است. افزون بر کتاب پیش‌گفته، از تألیفی با عنوان *الشوری*^۲ نیز برای ثقفی یاد شده است. از آنجا که موضوع این کتاب، مربوط به شورای خلافت منصوب از سوی عمر است، می‌توان آن را در راستای زندگانی خلیفه دوم ارزیابی کرد. از مجموع شش روایت، یک گزارش درباره واگذاری منصب قضاوت مدائن به سلمان بن ربیع (م ۲۸ق) از سوی عمر بن خطاب^۳، دو گزارش درباره خلیفه دوم و زید بن صوحان (م ۳۶ق)^۴ و سه روایت دیگر درباره سخنان عمر بن خطاب به هنگام مرگ است که شامل اعتراف به اشتباه درباره خلافت بر مردم، برتری دادن برخی مردم بر برخی دیگر، عهد و پیمان او با عده‌ای برای ممانعت از به خلافت رسیدن خاندان پیامبر، تخلف از حضور در سپاه اسامه، بیعت با ابوبکر و مواردی دیگر است.^۵

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۴.

۲. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.

۳. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۹، ص ۲۰۴؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۲۱، ص ۴۶۸؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۵، ص ۶ (با اندکی اختلاف در متن روایت).

۴. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۹، ص ۴۳۸ - ۴۳۹.

۵. «حدثنا أبي، قال: حدثنا عبدالله بن الحسن المؤدب عن أحمد بن علي الأصبهاني عن إبراهيم بن محمد الثقفي قال أخبرني يحيى بن الحسن بن الفرات القزاز قال حدثنا هارون بن عبيدة عن يحيى بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب عليه السلام قال: قال عمر حين حضره الموت، أتوب إلى الله من ثلاث اغتصابي؛ هذا الأمر أنا وأبو بكر من دون الناس واستخلفي عليهم و تفضيلي المسلمين بعضهم على بعض.» (صدوق، الخصال، ج ۱، ص ۱۷۰)

«حدثنا أبي قال حدثنا عبدالله بن الحسن المؤدب عن أحمد بن علي الأصبهاني عن إبراهيم بن محمد الثقفي قال حدثني المسعودي قال حدثنا الحسن بن حماد الطائي عن زياد بن المنذر عن عطية فيما يظن عن جابر بن عبدالله قال: شهدت عمر عند موته يقول: أتوب إلى الله من ثلاث: من ردی رقيق اليمن و من رجوعی عن جيش أسامة بعد أن أمره رسول الله صلى الله عليه وآله علينا و من تعاقدنا على أهل هذا البيت إن قبض الله رسوله لا نولي منهم أحدا.» (صدوق، الخصال، ج ۱، ص ۱۷۱)

- عثمان بن عفان (م ۳۵ق)

منابع مختلف، تعداد هشتاد و چهار گزارش را درباره زندگی و دوران حکومت عثمان بن عفان از طریق ثقفی و کتاب‌هایی چون: اخبار عثمان،^۱ الدار^۲ و مقتل عثمان^۳ او نقل کرده‌اند. این گزارش‌ها مربوط به موضوعاتی چون: شورای خلافت،^۴ حمایت همه‌جانبه عثمان از بنی‌امیه،^۵ رویدادهای دوران حکومت، از جمله: تبعید ابوذر به شام و پس از آن ربذه،^۶ اسراف در مصرف بیت‌المال،^۷ مراجعه عایشه برای دریافت ارث پدرش که با مخالفت عثمان روبه‌رو گردید^۸ و نیز رویدادهای مربوط به حوادث منجر به قتل خلیفه سوم است.^۹

بخش قابل توجهی از گزارش‌های ثقفی درباره عثمان بن عفان، مربوط به مطاعن وی از سوی: رسول خدا ﷺ، امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام باقر علیه السلام، محمد بن حنفیه، عمار، ابوذر، مقداد، عبدالله بن مسعود، حذیفه بن یمان، ابی بن کعب، محمد بن مسلمه، عبدالرحمن بن حنبل، عبدالرحمن بن عوف، طلحة بن عبیدالله، عمرو بن عاص، عایشه، زید بن ارقم و دیگران است.^{۱۰} نقل این نوع روایات و گستردگی آن را می‌توان در

«بهذا الإسناد عن إبراهيم بن محمد الثقفی قال حدثني محمد بن علي قال حدثنا الحسين بن سفيان عن أبيه قال حدثني فضل بن الزبير قال حدثني أبو عبيدة الحذاء زید بن عیسی قال سمعت أبا جعفر علیه السلام يقول: لما حضر عمر الموت، قال: أتوب إلى الله من رجوعي عن جيش أسامة و أتوب إلى الله من عتقي سبي اليمین و أتوب إلى الله من شيء كنا أشعرناه قلوبنا نسأل الله أن يكفيننا ضره و إن بيعة أبي بكر كانت فلتنة.» (صدوق، الخصال، ج ۱، ص ۱۷۱)

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۴.

۲. همان.

۳. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.

۴. مفید، الأمالی، ص ۱۱۴ - ۱۱۵ و ۱۶۹ - ۱۷۰؛ طوسی، الأمالی، ص ۱۹۱ - ۱۹۲.

۵. حلبی، تقریب المعارف، ص ۲۷۳.

۶. مفید، الأمالی، ص ۱۲۱ - ۱۲۲ و ۱۶۱ - ۱۶۵.

۷. همان، ص ۶۹ - ۷۲.

۸. همان، ص ۱۲۵ - ۱۲۶؛ حلبی، تقریب المعارف، ص ۲۸۶.

۹. حلبی، تقریب المعارف، ص ۲۶۳ - ۲۶۹ و ۲۹۴.

۱۰. احمد بن اسماعیل، المصابیح، ص ۲۹۸؛ حلبی، تقریب المعارف، ص ۲۶۲ - ۲۶۴، ۲۷۳ - ۲۷۹، ۲۸۱ -

۲۸۴، ۲۸۶ - ۲۸۹ و ۲۹۳ - ۲۹۷.

راستای تاریخ‌نگاری علوی ارزیابی کرد که از جمله نقاط بارز آن، تمرکز بر روی مثالب خلفای سه‌گانه، از جمله عثمان است. این نوع تاریخ‌نگاری، در تقابل با تاریخ‌نگاری عثمانی است که تبیین فضایل خلفا و تفضیل خلفای سه‌گانه بر دیگر صحابه از محورهای اصلی آن به شمار می‌رود. بر این اساس می‌توان گفت که نقل گسترده مطاعن عثمان از سوی ثقفی، در راستای دفاع از آموزه‌های مذهبی است و وی با بهره‌گیری از اندیشه‌های کلامی خود، به بیان این نوع روایات پرداخته است.

* دیگر موضوعات تاریخی

افزون بر موضوعات تاریخی مطرح‌شده، گزارش‌هایی نیز درباره حجر بن عدی (م ۵۱ق)،^۱ زید بن علی (م ۲۱ق)^۲ و سمعان بن هبیره،^۳ از ثقفی در منابع تاریخی و حدیثی بر

۱. ابن عساکر روایتی را در کتاب خود به نقل از ثقفی گزارش کرده است که بر اساس آن، به هنگام حکومت زید بن ابیه بر کوفه، حجر بن عدی در موردی، اعتراض شدید خود را به فتوای اشتباه زیاد اعلام کرده و نسبت به تغییر در احکام الهی و عمل برخلاف سنت رسول خدا ﷺ هشدار داده است. (ر.ک: ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۲، ص ۲۲۰ - ۲۲۱؛ ابن عدیم، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، ج ۵، ص ۲۱۲۴ - ۲۱۲۵).
۲. فهرست‌نگاران از تألیفی در موضوع زندگانی زید بن علی، با نام «زید و اخباره» (نجاشی، رجال، ص ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۴) از سوی ثقفی یاد کرده‌اند که مربوط به زندگانی زید بن علی است. به احتمال بسیار، اطلاعات ارزنده‌ای در موضوع زندگانی زید در کتاب‌های ثقفی، با نام «أخبار من قتل من آل ابی طالب» یا کتاب «من قتل من آل محمد ﷺ» موجود بوده است که متأسفانه، تاکنون اثری از آنها یافت نشده است. روشن است که زیدی بودن ثقفی در برهه‌ای از زندگی، وی را ترغیب به نوشتن کتاب‌هایی در مورد بزرگان زیدیه و همچنین، دیگر موضوعات مرتبط با این مذهب نموده است. ثقفی در مجموع، پنج روایت در موضوع زندگانی زید بن علی از خود به یادگار گذاشته است که با توجه به فقدان کتاب‌های او، می‌تواند در ارزیابی نوع دیدگاه وی به بزرگ زیدیان کارگشا باشد. این روایات، موضوعاتی چون: بیان فضایل اهل بیت ﷺ (صدوق، الأمالی، ص ۶۳۱)، گفت‌وگوی زید با عمر بن عبدالعزیز (شجری جرجانی، الأمالی الخمیسیه، ج ۲، ص ۴۳۰ - ۴۳۱) و قیام و شهادت (احمد بن اسماعیل، المصابیح، ص ۴۰۰ - ۴۰۵) او را شامل می‌شود.
۳. روایت دیگر از ثقفی در موضوع تاریخ اسلام نیز، مربوط به ابوسمال الاسدی (ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۷۲، ص ۳۰۵)، یعنی سمعان بن هبیره است. نام اصلی وی، «سمعان بن هبیره بن مساحق» و از قبیله بنی اسد است. وی شاعر بود و به همراه نجاشی در ماه رمضان به شرب خمر پرداخت. وی، پس از آن، گریخت و به بنی اسد پناه برد؛ اما نجاشی از سوی امیر مؤمنان ﷺ حد خورد. وی از همراهان طلیحه بود و او را در جنگ‌هایش یاری کرد. (برای اطلاع بیشتر، ر.ک: بلاذری، أنساب الأشراف، ج ۱۱، ص ۱۷۱؛ ثقفی، الغارات، ج ۲، ص ۵۳۳ - ۵۳۷؛ سمعانی، انساب الأشراف، ج ۷، ص ۲۳۲؛ ابن حجر، الإصابه، ج ۳، ص ۲۱۷)

جای مانده است. به این نکته نیز باید توجه داشت که ثقفی چهار کتاب با عناوینی چون: *أخبار عبدالله بن الزبير*^۱، *أخبار محمد و إبراهيم*^۲، *من قتل من آل محمد*^۳ و *أخبار من قتل من آل أبي طالب*^۴ داشته است که به دلیل مفقود بودن و همچنین تناسب نداشتن موضوعات روایات بر جای مانده از ثقفی با عناوین کتاب‌های مذکور، تنها به ذکر عنوان آنها بسنده شده است.

۱-۳. تفسیر

فهرست‌نگاران از تألیف نگاشته‌ای با عنوان *التفسیر*^۵ از سوی ثقفی یاد کرده‌اند. هر چند این کتاب در شمار آثار مفقود ثقفی است؛ اما روایات تفسیری قابل توجهی از این تألیف در کتاب‌های تفسیری همچون: *البرهان فی تفسیر القرآن*^۶، *تأویل الآيات الظاهرة*^۷ و *تفسیر علی بن ابراهیم قمی*^۸ وجود دارد. بیشتر روایات تفسیری ثقفی، درباره فضایل اهل بیت *علیهم السلام* و امام علی *علیه السلام* است.

۱-۴. مناقب‌نگاری

حجم عمده‌ای از احادیث به دست آمده از ثقفی، درباره فضایل اهل بیت *علیهم السلام* است که شامل فضایل رسول خدا *صلی الله علیه و آله*، اهل بیت آن حضرت، امیر مؤمنان علی *علیه السلام* و حضرت فاطمه *علیها السلام* می‌شود. بنابراین، هم از جهت اهمیت بحث مناقب‌نگاری، و هم از این منظر

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۴.

۲. همان.

۳. همان.

۴. همان.

۵. همان.

۶. بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۳۲۵ - ۳۲۶؛ همان، ج ۴، ص ۴۲۹.

۷. استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۲۸۴، ۳۱۷، ۳۷۳، ۴۰۳ - ۴۰۴، ۴۳۶ - ۴۳۷، ۴۴۱ - ۴۴۲.

۸. ۴۹۰، ۵۲۸، ۶۲۸ - ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۵۹، ۷۴۲، ۷۵۵، ۸۱۶ و ۸۲۴ - ۸۲۶.

۸. قمی، تفسیر، ج ۲، ص ۳۳۵ - ۳۳۶.

که ثقفی اهتمام ویژه‌ای به این موضوع داشته و تألیفات قابل توجهی در این باره به رشته تحریر درآورده است، مروری گذرا در این زمینه خواهیم داشت.

* فضایل رسول خدا ﷺ

الحوض والشفاعة^۱، عنوان کتابی از ثقفی است که می‌توان محتوای آن را درباره فضایل اهل بیت علیهم‌السلام دانست. از کتاب دیگری نیز با عنوان *الدلائل*^۲ برای ثقفی یاد شده که می‌تواند درباره معجزات رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم باشد؛ هرچند با توجه به رویکرد ثقفی در تبیین جایگاه و فضایل اهل بیت علیهم‌السلام، این احتمال وجود دارد که نام کتاب، *دلائل الامامة* باشد. به هر روی، هفت روایت در موضوع فضایل پیامبر مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از ثقفی در منابع کنونی موجود است. موضوعات اختصاص یافته در این باره عبارت‌اند از: بشارت به نبوت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در کتاب‌های آسمانی؛^۳ فضایل مخصوص رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امت ایشان؛^۴ توأمان بودن مقام رسالت و نبوت برای پیامبر؛^۵ اختصاص حوض کوثر در میان پیامبران به پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم؛^۶ اعطای هر آنچه به انبیای الهی اختصاص داشته، به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امت ایشان؛^۷ و روایت مربوط به مخیرشدن آن حضرت به ماندن در دنیا و یا عروج به قرب الهی، پیش از وفات.^۸

پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رئال جامع علوم انسانی

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.
۲. نجاشی، رجال، ص ۱۷.
۳. ابن طاووس، مهج الدعوات و منهج العبادات، ص ۳ - ۴.
۴. برقی، المحاسن، ج ۱، ص ۲۸۷ - ۲۸۸؛ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۷.
۵. صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۳۲۱؛ مفید، الاختصاص، ص ۳۲۹.
۶. طوسی، الأمالی، ص ۲۲۷ - ۲۲۸.
۷. ابن طاووس، فتح الأبواب بین ذوی الألباب و بین ربّ الأرباب، ص ۱۹۲ - ۱۹۵.
۸. مفید، الأمالی، ص ۵۳.

* فضایل اهل بیت علیهم السلام

احادیث مربوط به فضایل اهل بیت علیهم السلام، بخش عمده‌ای از احادیث به‌جای مانده از ثقفی را به خود اختصاص داده است که به نظر می‌رسد از کتاب‌های مفقود وی، همچون: *الحجة فی فضل المکرمین، المودة فی ذوی القربی و المعرفة نقل شده باشد*.^۱ موضوعات احادیث مطرح شده در این باره را می‌توان از این قرار دانست: آیه تطهیر،^۲ مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام،^۳ هادی بودن اهل بیت علیهم السلام برای امت پیامبر،^۴ راهنما بودن اهل بیت علیهم السلام به سوی بهشت،^۵ معدب بودن در قیامت به دلیل دشمنی با اهل بیت علیهم السلام،^۶ نجات شیعیان اهل بیت علیهم السلام در قیامت و برخورداری آنان از نعمت‌های الهی،^۷ انتساب فرزندان حضرت فاطمه علیها السلام به رسول خدا صلی الله علیه و آله،^۸ فضایل پنج تن آل عبا،^۹ فضایل اهل بیت علیهم السلام در قرآن^{۱۰} و بیان احادیث مربوط به امامان از نسل حضرت فاطمه علیها السلام.^{۱۱}

- فضایل امام علی علیه السلام

احادیث مربوط به فضایل امیرمؤمنان علی علیه السلام، چه از نظر کیفیت و نوع روایات، و چه از نظر کمیّت و تعداد، بسیار قابل توجه است. می‌توان گفت ثقفی این بخش را که شامل

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.

۲. صدوق، الأمالی، ص ۴۷۲ - ۴۷۳؛ صدوق، الخصال، ج ۲، ص ۴۰۳.

۳. صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۸۲؛ ابن بابویه، الامامة والتبصرة من الحيرة، ص ۴۳.

۴. صفار، بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۲۰۰؛ ۳۷۲؛ ابن بابویه، الامامة والتبصرة من الحيرة، ص ۴۴؛

استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۳۱۷.

۵. استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۶۲۸.

۶. طوسی، الأمالی، ص ۸۶؛ استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۷۴۲ و ۸۱۶.

۷. مفید، الأمالی، ص ۲۱؛ استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۴۰۳ - ۴۰۴.

۸. صدوق، الأمالی، ص ۶۳۱.

۹. همان، ص ۴۸۶ - ۴۸۷.

۱۰. صدوق، معانی الأخبار، ص ۱۲۲؛ استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۴۹۰.

۱۱. استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۴۳۷.

پنجاه و چهار روایت است، در کتاب‌هایی چون: *معرفة فضل الافضل*^۱، *ما نزل من القرآن فی* *امیر المؤمنین* علیه السلام^۲، *خطب السائرة*^۳ و *خطب المعربات*^۴ جای داده است. البته این کتاب‌ها، افزون بر کتاب‌هایی است که در بحث مربوط به فضایل اهل بیت علیهم السلام، از آنها سخن گفته شد. محورهای مطرح شده از سوی ثقفی در موضوع فضایل امام علی علیه السلام، عبارت‌اند از: فرمایشات رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره شخصیت فردی و الهی امام علی علیه السلام و خصوصیات منحصر به فرد ایشان همچون: نصاب ایمان بودن ایشان، وصایت و یا تقسیم‌کننده بهشت و جهنم؛^۵ امیر المؤمنین نامیده شدن آن حضرت از سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله؛^۶ سخنان صحابه پیامبر در موضوع خصوصیات نیک و فضیلت‌های امام در موضوعاتی چون: برادری با پیامبر، وصایت و جانشینی آن حضرت؛^۷ نهی پیامبر از آزار آن حضرت که در حقیقت آزار پیامبر است؛^۸ علم امام؛^۹ جایگاه امام علی علیه السلام در آسمان‌ها و در میان فرشتگان با توجه به

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۷.

۲. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.

۳. نجاشی، رجال، ص ۱۸.

۴. نجاشی، رجال، ص ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۴.

۵. صدوق، *الأمالی*، ص ۸۹، ۳۶۱، ۴۷۶ - ۴۷۷، ۴۹۲ - ۴۹۳ و ۴۹۸؛ مفید، *الأمالی*، ص ۱۶۱ و ۱۷۴؛

طوسی، *الأمالی*، ص ۱۹۳ - ۱۹۴؛ ابن‌شاذان، *مأئدة منقبة من مناقب امیر المؤمنین* علیه السلام و *الأئمة* علیهم السلام، ص ۳۰ - ۳۱ و ۳۶ - ۳۷؛ طبرسی، *إعلام الوری بأعلام الهدی*، ص ۱۸۶ - ۱۸۷؛ ابن‌شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*،

ج ۳، ص ۲۰۶؛ استرآبادی، *تأویل الآیات الظاهرة*، ص ۸۲۴ - ۸۲۶.

۶. ابن‌طاووس، *الیقین*، ص ۱۹۴ - ۱۹۵، ۱۹۹ - ۲۰۰ و ۲۰۲ - ۲۰۸.

۷. مفید، *الأمالی*، ص ۲۲۳ - ۲۲۴؛ صدوق، *الأمالی*، ص ۱۳، ۵۳ و ۱۲۴ - ۱۲۵؛ طوسی، *الأمالی*، ص ۸ -

۹؛ طبرسی، *إعلام الوری بأعلام الهدی*، ص ۱۵۱؛ اربلی، *كشف الغمة*، ص ۳۷۷ - ۳۷۸؛ عاملی، *الصراف*

المستقیم الی مستحق التقدیم، ج ۲، ص ۵۰ - ۵۱.

۸. طوسی، *الأمالی*، ص ۱۳۳ - ۱۳۴ و ۴۷۷.

۹. همان، ص ۱۵۲؛ ابن‌شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۲، ص ۳۴ و ۳۸ - ۳۹؛ عاملی، *الصراف المستقیم*

الی مستحق التقدیم، ج ۲، ص ۲۰ - ۲۱؛ استرآبادی، *تأویل الآیات الظاهرة*، ص ۸۲۵.

روایات معراج رسول خدا ﷺ؛^۱ قضاوت‌های امام در دوران خلیفه دوم؛^۲ برتری امیر مؤمنان ﷺ بر دیگر صحابه؛^۳ رستگاری شیعیان آن حضرت در قیامت؛^۴ سخنان پیامبر درباره جنگیدن عده‌ای با امام علی ﷺ در زمان حکومت آن حضرت، در حالی که امیر مؤمنان ﷺ برحق است؛^۵ و بیان آیاتی درباره شأن و مقام آن حضرت در دنیا و آخرت.^۶

- فضایل حضرت فاطمه ﷺ

افزون بر کتاب‌هایی که پیش‌تر در موضوع فضایل اهل بیت ﷺ برای ثقفی نام برده شد، فهرست‌نگاران از کتاب مستقلی در موضوع فضایل حضرت فاطمه ﷺ سخنی نگفته‌اند. می‌توان گفت روایات فضیلت آن حضرت که توسط ثقفی نقل شده و تعداد آنها به هفت روایت می‌رسد، برگرفته از کتاب‌هایی است که ثقفی در فضیلت اهل بیت ﷺ نگاشته است. از آتش دور بودن شیعیان و دوست‌داران حضرت فاطمه ﷺ،^۷ سرور زنان امت اسلامی و هم‌تراز بانوانی چون مریم، مادر حضرت موسی ﷺ و ساره،^۸ عبادت و جایگاه بلند معنوی ایشان،^۹ و نیز عروسی آن حضرت با امیر مؤمنان علی ﷺ و حضور

۱. قمی، تفسیر، ج ۲، ص ۳۳۵ - ۳۳۶؛ صدوق، الأمالی، ص ۲۱۵ - ۲۱۶؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۷، ص ۳۰۳.
۲. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۴۲۸ - ۴۲۹؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۱۹؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۲۹۰.
۳. صدوق، الأمالی، ص ۶۵۶؛ مفید، الأمالی، ص ۱۳۸ - ۱۳۹.
۴. صدوق، الخصال، ج ۲، ص ۴۹۶.
۵. طوسی، الأمالی، ص ۵۹.
۶. صدوق، الأمالی، ص ۳۱۵ - ۳۱۶؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۵۲ - ۵۳، ۷۲ و ۹۲؛ حلی، مختصر البصائر، ص ۴۲۴ - ۴۲۵؛ استرآبادی، تأویل الآیات الظاهرة، ص ۲۸۴ و ۷۵۵.
۷. صدوق، علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۷۹.
۸. همان، ص ۱۸۲ - ۱۸۳.
۹. صدوق، الأمالی، ص ۵۹۵؛ طبری، دلائل الإمامة، ص ۱۳۹.

ملائکه در این جشن،^۱ از موضوعات مورد توجه ثقفی در بحث فضایل حضرت فاطمه علیها السلام است. اگر محتوای کتابی که پیش تر، آن را با عنوان *دلائل یاد کردیم*، مربوط به *دلائل الامامه* باشد، با توجه به اینکه روایت عروسی آن حضرت در کتاب *دلائل الامامه طبری* نیز آمده است، می توان نتیجه گرفت که وی این روایت را از کتاب *دلائل ثقفی* نقل کرده است.

* فضل کوفه

برای ثقفی از کتابی با نام *فضل الکوفه ومن نزلها من الصحابة*^۲ یاد کرده اند که با توجه به عنوان، نگاشته ای در موضوع «جغرافیای محلی» است. کتاب فوق، موجود نیست و روایتی از آن نیز در دیگر کتاب ها نقل نشده است. البته ثقفی دو روایت درباره فضیلت کوفه در *الفارات* آورده است^۳ که به نظر می رسد، بخشی از روایات وی در کتاب *فضل کوفه* او بوده باشد.

* فضل رود فرات

ثقفی روایاتی را نیز در فضیلت «رود فرات» نقل کرده است. ابن عدیم^۴ در کتاب خود با عنوان *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*، سه روایت در فضیلت رود فرات و اینکه این آب از سدره المنتهی نشئت گرفته و آبی بهشتی است، از طریق ثقفی نقل کرده است.^۵

۱-۵. فقه

فهرست نگاران از کتاب هایی فقهی، همچون: *جامع الکبیر فی الفقه، جامع الصغیر فی الفقه، جامع الفقه والاحکام، المتعین، الجنائز، الوصیة، السرائر فی الفقه و الاشریة الکبیر والصغیر*،^۶

۱. طبرسی، اعلام الوری بأعلام الهدی، ص ۱۵۱ - ۱۵۲.

۲. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.

۳. ثقفی، الفارات، ج ۲، ص ۴۱۳ - ۴۱۵.

۴. ابوالقاسم کمال الدین عمر بن احمد بن ابی جراده عقیلی حلبی، معروف به «ابن عدیم»، وی از مورخان بنام قرن هفتم هجری است.

۵. رک: ابن عدیم، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، ج ۱، ص ۳۶۵، ۳۶۸ و ۳۷۱.

۶. نجاشی، رجال، ص ۱۷ - ۱۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳ - ۱۴.

برای ثقفی یاد کرده‌اند؛ اما روایات محدودی در موضوع فقه از وی در منابع بر جای مانده است. احادیث ثقفی در موضوع فقه، نه روایت است و شامل مواردی از این قبیل است: مستحبات وضو،^۱ دعای پس از غسل زیارت،^۲ پاداش قرائت اذان و اقامه پیش از نماز،^۳ وجوب نماز عیدین برای زنان،^۴ نافله شب،^۵ روزه،^۶ مساجد چهارگانه^۷ و روایتی در باب حدود.^۸ بر این اساس، ثقفی از جایگاه مناسبی در میان فقها برخوردار بوده است؛ هرچند این جایگاه در میان فقهای زیدی بوده باشد. به نظر می‌رسد، عدم اقبال فقهای امامیه به کتاب‌های فقهی وی نیز همین نکته باشد که وی این کتاب‌ها را در زمان زیدی بودن نگاشته است. این مطلب را نیز نباید از نظر دور داشت که حضور فقهای قم و در رأس آنها احمد بن محمد خالد برقی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰ق) در اصفهان به منظور دعوت از ثقفی برای حضور در قم،^۹ نشان از جایگاه مطلوب ثقفی در فقه و حدیث دارد. البته برخی روایات فقهی نیز در کتاب *الغارات* درباره چگونگی: وضو، نماز، روزه و اعتکاف^{۱۰} نقل شده است که در برخی موارد، مطابق با فقه اهل سنت است. موارد فوق در متن نامه امام علی علیه السلام به محمد بن ابوبکر و مردم مصر آمده است و از این مطلب استفاده می‌شود که ثقفی این کتاب را در زمان زیدی بودن خود نگاشته است.

۱. کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۷۰.
۲. ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۱۸۶.
۳. صدوق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ص ۳۲ - ۳۳.
۴. عاملی، ذکر الشیعة فی أحكام الشریعة، ج ۴، ص ۱۶۱.
۵. صدوق، معانی الاخبار، ص ۳۲۴.
۶. ابن طاووس، اقبال بالأعمال الحسنة، ج ۱، ص ۱۵.
۷. ابن مشهدی، المزار الکبیر، ص ۱۲۹.
۸. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۲۶۲.
۹. نجاشی، رجال، ص ۱۷؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۳.
۱۰. ثقفی، الغارات، ج ۱، ص ۲۴۴ - ۲۵۰.

۱-۶. کلام

از کتاب‌هایی با عنوان: الامامة الكبير، الامامة الصغير و الدلائل، در موضوع علم کلام برای ثقفی یاد شده است.^۱ روایات اعتقادی مطرح شده در این کتاب‌ها، افزون بر روایات قابل توجهی است که ثقفی در دیگر آثار خود، همچون: المعرفه، فدک، الحجة فی فضل المکرمین، الحوض والشفاعة، به نقل آنها پرداخته است. یازده کتاب با محتوا و مضامین اعتقادی، بیش از یکصدوبیست حدیث را از ثقفی در خود جای داده‌اند که این رقم، بیشترین تعداد روایت را در موضوعات باقیمانده از ثقفی شامل می‌شود. این روایات را می‌توان در این کتاب‌ها یافت: الامامة والتبصرة من الحيرة (ابن بابویه، م ۳۳۹ق)، تقریب المعارف (ابوالصلاح حلبی، م ۴۴۷ق)، الخرائج والجرائح (راوندی، م ۵۷۳ق)، دلائل الامامة (طبری، قرن ۵)، الشافی فی الامامة (سید مرتضی، م ۴۳۶ق)، الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم (عاملی نباطی، م ۸۷۷ق)، کشف الغمة فی معرفة الائمة (اربلی، م ۶۹۲ق)، مختصر البصائر (حسن بن سلیمان حلی، قرن ۸)، مدینه معجز الائمة الاثنی عشر (سید هاشم بحرانی، م ۱۱۰۷ق)، المصاییح (احمد بن ابراهیم، م ۳۵۳ق) و تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام (حسن رازی قرن ۶).

روشن است که ثقفی روایات کلامی خود را در راستای اثبات امامت امامان شیعه و مسائلی که مرتبط با این حوزه بوده، بیان کرده است.

نتیجه

با توجه به مطالب پیش گفته و پس از بررسی آثار و روایات ابراهیم بن محمد ثقفی، می‌توان به این نتیجه دست یافت که ثقفی عالمی برجسته و صاحب نظر است که در بیشتر موضوعات علوم اسلامی صاحب تألیف بوده است. این مطلب، از تألیفات و آثار او و

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۸؛ طوسی، فهرست، ص ۱۳.

همچنین توجه و اقبال عالمان شیعی به روایات او، به خوبی قابل فهم است. افزون بر این، آنچه از برآیند علوم و موضوعات مورد اهتمام ثقفی به دست می‌آید، اینکه ثقفی محدثی مورخ بوده است؛ به این معنا که هرچند ثقفی دانشمندی صاحب نظر در زمینه‌های مختلف علوم اسلامی است، اما میزان توجه او به موضوعات و رویدادهای تاریخی، از او یک مورخ شیعی ساخته است. حال اینکه ثقفی با چه انگیزه و هدفی به آفرینش آثار تاریخی خود اقدام کرده، موضوعی است که از قلمرو این مقاله بیرون است؛ اما نمی‌توان این مطلب را نادیده انگاشت که باورهای کلامی و اندیشه‌های اعتقادی، نقش مهم و تأثیرگذاری در تدوین کتاب‌های ثقفی داشته است.

۲. جدول‌ها و نمودارهای مربوط به آثار ثقفی

با توجه به مطالب پیش گفته در بررسی آثار علمی ثقفی و جایگاه علمی وی، در ادامه، به بررسی موضوعات کتاب‌های گزارش‌کننده روایات ثقفی، آمار موضوعات و روایات تاریخی و غیرتاریخی وی، جدول درصد موضوعات روایات و نمودار پراکندگی روایات ثقفی در کتاب‌های مختلف، پرداخته خواهد شد.

۲-۱. جدول موضوعی کتاب‌های بازتاب‌دهنده احادیث ثقفی

تعداد روایت	موضوع کتاب	مؤلف	نام کتاب
۲	اخلاق	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	ثواب الأعمال وعقاب الأعمال
۵	اخلاق	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	الخصال
۱	اخلاق	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	كشف المحجة لثمره المهجة
۱	اخلاق	طبرسی (م ۵۴۸)	مكارم الاخلاق
۱	ادعیه و زیارات	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	الاقبال باعمال الحسنة
۱	ادعیه و زیارات	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	فتح الابواب بين ذوى الالباب
۱	ادعیه و زیارات	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	فضائل الاشهر الثلاثة
۱	ادعیه و زیارات	ابن قولویه (م ۳۶۷)	كامل الزيارات
۱	ادعیه و زیارات	شیخ مفید (م ۴۱۳)	كتاب المزار (مناسك المزار)
۱	ادعیه و زیارات	ابن مشهدی (م ۶۱۰)	المزار الكبير
۲	ادعیه و زیارات	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	مهج الدعوات ومنهج العبادات
۴	تاریخ	طبرسی (م ۵۴۸)	اعلام الوری بأعلام الهدی
۱	تاریخ	فخار بن معد (م ۶۳۰)	ایمان ابی طالب <small>علیه السلام</small>
۱	تاریخ	خطیب بغدادی (م ۴۶۳)	تاریخ بغداد
۷	تاریخ	ابن عساکر (م ۵۷۱)	تاریخ مدینة دمشق
۱	تاریخ	شیخ مفید (م ۴۱۳)	الجمال
۱	تاریخ	سید رضی (م ۴۰۶)	خصائص الائمة <small>علیهم السلام</small>
۲	تاریخ	عبدالکریم بن احمد (م ۶۹۳)	فرحة الغری فی تعیین قبر امیر المؤمنین علی <small>علیه السلام</small>
۱	تاریخ	موفق بن احمد خوارزمی (م ۵۶۸)	مقتل الحسین <small>علیه السلام</small>
۱	تاریخ	ابن جوزی (م ۵۹۷)	المنتظم فی تاریخ الامم والملوک

١	تاریخ (انساب)	بلاذری (م ٢٧٩)	انساب الاشراف
٣	تاریخ (مناقب)	طبری آملی، محمد بن ابوالقاسم (م ٥٥٣)	بشارة المصطفى لشعبة المرتضى
٦	تاریخ (مناقب)	محمد بن حسن صفار (م ٢٩٠)	بصائر الدرجات في فضائل آل محمد ﷺ
٣	تاریخ (مناقب)	علی بن طاووس (م ٦٦٤)	طرف من الانباء والمناقب
٢	تاریخ (مناقب)	محمد بن احمد بن شاذان (م ٤٦٠)	مائة منقبه من مناقب امير المؤمنين ﷺ والائمة ﷺ
١٦	تاریخ (مناقب)	مناقب آل ابی طالب (م ٥٨٨)	مناقب آل ابی طالب
٩	تاریخ (مناقب)	علی بن طاووس (م ٦٦٤)	اليقين باختصاص مولانا امير المؤمنين علی ﷺ بامرة المؤمنين
٢	تفسیر	سید هاشم بحرانی (م ١١٠٧)	البرهان في تفسير القرآن
١٩	تفسیر	علی استرآبادی (م ٩٤٠)	تأويل الآيات الظاهرة
٢	تفسیر	علی بن ابراهيم قمی (قرن ٣)	تفسیر القمی
٤	جغرافیا	ابن عدیم؛ عمر بن احمد (م ٦٦٠)	بغية الطلب في تاريخ حلب
١	شعر	ابی هفان المهزی (م ٢٥٧) و علی بن حمزه بصری (م ٣٧٥)	دیوان ابی طالب بن عبدالمطلب
٤	فقه	شیخ طوسی (م ٤٦٠)	تهذيب الاحكام
١	فقه	محمد بن مکى عاملی (م ٧٨٦)	ذکرى الشیعة في احکام الشریعة
٢	فقه	علی بن جعفر عریضی	مسائل علی بن جعفر ومستدرکاتها

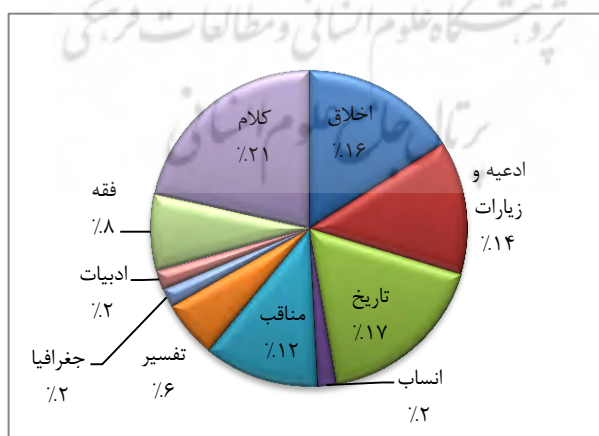
		(م ۲۲۰)	
۱	فقه	شيخ صدوق (م ۳۸۱)	من لا يحضره الفقيه
۲	كلام	شيخ صدوق (م ۳۸۱)	الامامة والتبصرة من الحيرة
۹۵	كلام	ابوالصلاح حلبى (م ۴۴۷)	تقريب المعارف
۲	كلام	قطب الدين راوندى (م ۵۷۳)	الخرائج والجرائح
۵	كلام	محمد بن جرير بن رستم طبرى (قرن ۵)	دلائل الامامة
۷	كلام	سيد مرتضى (م ۴۳۶)	الشافى فى الامامة
۴	كلام	على بن يونس عاملى (م ۸۷۷)	الصراف المستقيم الى مستحقى التقديم
۱	كلام	على بن عيسى اربلى (م ۶۹۲)	كشف الغمة فى معرفة الائمة <small>عليهم السلام</small>
۱	كلام	حسن بن يوسف حلبى (م ۷۲۶)	مختصر البصائر
۱	كلام	سيد هاشم بحراني (م ۱۱۰۷)	مدينة معاجز الائمة الاثني عشر
۲	كلام (زيديه)	احمد بن ابراهيم (م ۳۵۳)	المصاييح
۱	كلام (فرق و مذاهب)	مرتضى بن داعى حسنى (قرن ۶)	تبصرة العوام فى معرفة مقالات الانام
۱۰	منابع حديثى	محمد بن يعقوب كلينى (م ۳۲۹)	الكافى
۳	منابع حديثى	محمد باقر مجلسى (م ۱۱۱۰)	بحار الانوار
۱	منابع حديثى	يحيى بن حسين شجرى جرجانى (م ۴۹۹)	الامالى الخميسية

۲۹	منابع حدیثی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	الأمالی
۲۰	منابع حدیثی	شیخ طوسی (م ۴۶۰)	الأمالی
۲۴	منابع حدیثی	شیخ مفید (م ۴۱۳)	الأمالی
۲	منابع حدیثی	یحیی بن حسن (م ۴۲۴)	تیسیر المطالب فی امالی ابی طالب
۲	منابع حدیثی	شیخ مفید (م ۴۱۳)	الاختصاص
۵	منابع حدیثی	ابن ابی الحدید (م ۶۵۶)	شرح نهج البلاغه
۴	منابع حدیثی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	علل الشرائع
۱	منابع حدیثی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	عیون اخبار الرضا <small>علیه السلام</small>
۳	منابع حدیثی	احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴)	المحاسن
۴	منابع حدیثی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	معانی الاخبار

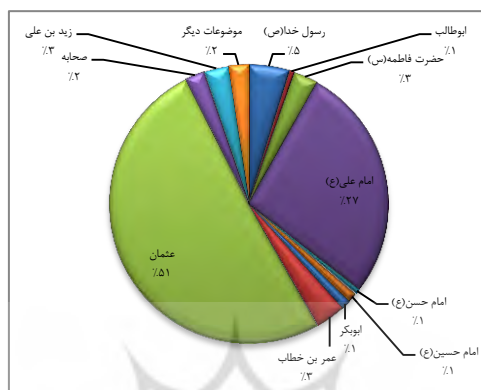
۲-۲. جداول بررسی روایات ثقفی در هندسه دانشی وی

بر اساس جداول زیر، کمیّت روایات ابراهیم بن محمد ثقفی در دانش‌ها و موضوعات مختلف، بر اساس درصد آنها مشخص شده است.

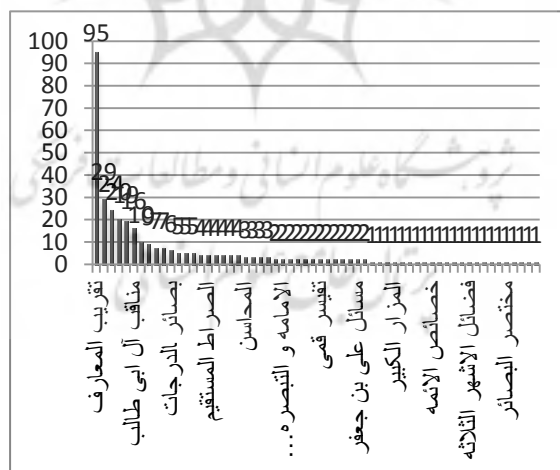
۲-۲-۱. موضوعات روایات ثقفی در دانش‌های اسلامی

۲-۲-۲. موضوعات مورد توجه ثقفی در تدوین تاریخ اسلام

۳-۲-۲. نمودار پراکندگی روایات ثقفی در کتاب‌های مختلف بر اساس تعداد نقل روایت منبع متأخر

منابع

١. ابن ابى الحديد، عبدالحميد بن هبة الله (م ٦٥٦)، شرح نهج البلاغه، تصحيح محمد ابوالفضل ابراهيم، قم: مكتبة آيت الله المرعشى النجفى، ١٤٠٤ق.
٢. ابن بابويه، على بن حسين (م ٣٢٩)، الإمامة والتبصرة من الحيرة، تحقيق: مدرسة الإمام المهدي عليه السلام، قم: مدرسة الإمام المهدي عليه السلام، ١٤٠٤ق.
٣. ابن جوزى، عبدالرحمن بن على (م ٥٩٧)، المنتظم فى تاريخ الأمم والملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٢ق.
٤. ابن حجر عسقلانى، احمد بن على (م ٨٥٢)، الإصابة فى تمييز الصحابة، تحقيق: عادل احمد عبدال موجود و على محمد معوض، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٥ق.
٥. —، لسان الميزان، بيروت: مؤسسة الأعلمى للمطبوعات، ١٣٩٠ق.
٦. ابن داود، حسن بن على (قرن ٨)، رجال، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ١٣٨٣ق.
٧. ابن شاذان، محمد بن احمد (م ٤٦٠)، مائة منقبة من مناقب امير المؤمنين عليه السلام و الأئمة عليهم السلام، قم: مدرسة الإمام المهدي عليه السلام، ١٤٠٧ق.
٨. ابن شهر آشوب، محمد بن على (م ٥٨٨)، مناقب آل ابى طالب، قم: انتشارات علامه، ١٣٧٩ق.
٩. ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد (م ٦٩٣)، فرحة الغرى فى تعيين قبر امير المؤمنين على عليه السلام، قم: منشورات الرضى، بى تا.
١٠. ابن طاووس، على بن موسى (م ٦٦٤)، اقبال بالأعمال الحسنة، تحقيق: جواد قيومى، قم: دفتر تبليغات اسلامى، ١٣٧٦ش.
١١. —، اليقين فى اختصاص مولانا على عليه السلام بإمره المؤمنين، تصحيح: اسماعيل انصارى، قم: دار الكتاب، ١٤١٣ق.
١٢. —، طرف من الأنباء والمناقب، تحقيق: قيس عطار، مشهد: تاسوعا، ١٤٢٠ق.
١٣. —، فتح الأبواب بين ذوى الألباب وبين ربّ الأرباب، تحقيق: حامد خفاف، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤٠٩ق.
١٤. —، كشف المحجة لثمرة المهجة، تحقيق: محمد حسون، قم: بوستان كتاب، ١٣٧٥ش.

۱۵. —، مهج الدعوات ومنهج العبادات، تحقيق: ابوطالب کرمانی و محمدحسن محرر، قم: دار الذخائر، ۱۴۱۱ق.
۱۶. ابن عديم، عمر بن احمد (م ۶۶۰)، بغية الطلب في تاريخ حلب، بيروت: دار الفكر، بی تا.
۱۷. ابن عساکر، علی بن حسن (م ۵۷۱)، تاريخ مدينة دمشق، بيروت: دار الفكر، ۱۴۱۵ق.
۱۸. ابن قولويه، جعفر بن محمد (م ۳۶۷)، كامل الزيارات، تحقيق: عبدالحسين اميني، نجف، دار المرتضوية، ۱۳۵۶ش.
۱۹. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (م ۶۱۰)، المزار الكبير، تصحيح: جواد قیومی اصفهانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۹ق.
۲۰. ابن ندیم، محمد بن ابی یعقوب (م ۴۳۸)، الفهرست، تحقيق: رضا تجدد، بی تا، بی جا.
۲۱. ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله (م ۴۳۰)، ذکر أخبار اصبهان، لیدن: بریل، ۱۹۳۴م.
۲۲. احمد بن اسماعیل (م ۳۵۳)، المصابيح، تحقيق: عبدالله حوثی، صنعاء: مؤسسة الإمام زيد بن علی، ۱۴۲۳ق.
۲۳. اربلی، علی بن عیسی (م ۶۹۲)، كشف الغمه في معرفة الائمة، قم: منشورات رضی، ۱۴۲۱ق.
۲۴. استرآبادی، علی (م ۹۴۰)، تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، تحقيق: حسين استاد ولی، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۰۹ق.
۲۵. امين، محسن بن عبدالکريم (م ۱۳۷۲ق)، أعيان الشيعة، بيروت: دار التعارف، ۱۴۰۶ق.
۲۶. بحرانی، هاشم بن سلیمان (م ۱۱۰۷)، البرهان في تفسير القرآن، تحقيق: قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم: مؤسسة البعثة، ۱۳۷۴.
۲۷. بخاری، اسماعیل بن ابراهيم (م ۲۵۶)، التاريخ الكبير، تركيه: المكتبة الاسلامية، بی تا.
۲۸. برقي، احمد بن محمد بن خالد (م ۲۷۴ یا ۲۸۰)، المحاسن، تحقيق: جلال الدين محدث، قم: دار الكتب الإسلامية، ۱۳۷۱ق.
۲۹. بغدادی، اسماعیل پاشا، هدية العارفين، بيروت: دار إحياء التراث العربي، بی تا.
۳۰. بلاذری، أحمد بن يحيى (م ۲۷۹)، أنساب الأشراف، تحقيق: سهيل زكار و رياض زركلي، بيروت: دار الفكر، ۱۴۱۷ق.

۳۱. ثقفی، ابراهیم بن محمد (م ۲۸۳)، *الغارات*، تحقیق: جلال الدین حسینی ارموی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳.
۳۲. حلبی، تقی بن نجم (م ۴۴۷)، *تقریب المعارف*، تحقیق: فارس تبریزیان، قم: الهادی، ۱۴۰۴ ق.
۳۳. حلّی، حسن بن سلیمان (قرن ۸)، *مختصر البصائر*، تحقیق: مشتاق مظفر، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۲۱ ق.
۳۴. حلّی، حسن بن یوسف (م ۷۲۶)، *خلاصة الاقوال*، قم: دار الزخائر، ۱۴۱۱ ق.
۳۵. خطیب بغدادی، احمد بن علی (م ۴۶۳)، *تاریخ بغداد*، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ ق.
۳۶. خوارزمی، موفق بن احمد (م ۵۶۸)، *مقتل الحسین علیه السلام*، قم: انوار الهدی، ۱۴۲۳ ق.
۳۷. ذهبی، محمد بن احمد (م ۷۴۸)، *تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام*، تحقیق: عمر بن عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۱۳ ق.
۳۸. رازی، مرتضی بن داعی (م قرن ۶)، *تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام*، تصحیح: عباس اقبال آشتیانی، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۶۴.
۳۹. راوندی، سعید بن هبه الله (م ۵۷۳)، *الخرائج والجرائح*، تحقیق: مؤسسه امام مهدی علیه السلام، ۱۴۰۹ ق.
۴۰. سمعانی، عبدالکریم بن محمد (م ۵۶۲)، *الأنساب*، تحقیق: عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۸۲ ق.
۴۱. شجرى جرجانى، یحیی بن حسین (م ۴۹۹)، *الأمالی الخمیسیة*، تحقیق: محمد حسن اسماعیل، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۲ ق.
۴۲. شریف مرتضی (م ۴۳۶)، *الشافی فی الامامة*، تحقیق: عبدالزهراء حسینی، تهران: مؤسسه الصادق علیه السلام، ۱۴۱۰ ق.
۴۳. صدوق، محمد بن علی (م ۳۸۱)، *الأمالی*، بیروت: انتشارات الأعلمی، ۱۴۰۰ ق.
۴۴. —، *الخصال*، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش.
۴۵. —، *ثواب الأعمال وعقاب الأعمال*، قم: دار الشریف الرضی للنشر، ۱۴۰۶ ق.

۴۶. —، علل الشرايع، قم: كتاب فروشى داورى، اول، ۱۳۸۵.
۴۷. —، عيون أخبار الرضا عليه السلام، تحقيق: مهدى لاجوردى، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ق.
۴۸. —، معانى الأخبار، تحقيق: على اكبر غفارى، قم: دفتر انتشارات اسلامى، ۱۴۰۳ق.
۴۹. —، من لا يحضره الفقيه، تحقيق: على اكبر غفارى، قم: دفتر انتشارات اسلامى، ۱۴۱۳ق.
۵۰. صفار، محمدبن حسن (م ۲۹۰)، بصائر الدرجات فى فضائل آل محمد، تحقيق: محسن كوچه باغى، قم: مكتبة آية الله المرعشى، ۱۴۰۴ق.
۵۱. صفدى، خليل بن ابيك (م ۷۶۴)، الوافى بالوفيات، تحقيق: احمد الارناؤوط و تركى مصطفى، بيروت: دار احياء التراث، ۱۴۲۰ق.
۵۲. طبرسى، فضل بن حسن (م ۵۴۸)، اعلام الورى باعلام الهدى، قم: مؤسسة آل البيت لاحياء التراث، ۱۴۱۷ق.
۵۳. —، مكارم الاخلاق، قم: شريف رضى، ۱۴۱۲ق.
۵۴. طبرى آملی، محمدبن ابى القاسم (م ۵۵۳)، بشارة المصطفى لشبيعة المرتضى، نجف: المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۳ق.
۵۵. طبرى شيعى، محمدبن جرير (قرن ۵)، دلائل الإمامة، تحقيق: قسم الدراسات الاسلامية مؤسسة البعثة، قم: انتشارات بعثت، ۱۴۱۳ق.
۵۶. طوسى، محمدبن حسن (م ۴۶۰)، تهذيب الأحكام، تحقيق: حسن الموسوى خراسان، تهران: دار الكتب الإسلامية، ۱۴۰۷ق.
۵۷. —، الأمالى، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۵۸. —، الفهرست، المكتبة المرتضوية، بى تا.
۵۹. عاملى، على بن محمد (م ۸۷۷)، الصراط المستقيم الى مستحقى التقديم، تحقيق: ميخايل رمضان، نجف: المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۴ق.
۶۰. عاملى، محمدبن مكى (م ۷۸۶)، ذكرى الشيعة فى أحكام الشريعة، تحقيق: جمعى از پژوهشگران مؤسسه آل البيت عليه السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ۱۴۱۹ق.

۶۱. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعة (م ۱۱۱۲)، تفسیر نور الثقلین، تحقیق: هاشم رسولی محلاتی، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۶۲. عقیلی، محمد بن عمرو (م ۳۲۲)، الضعفاء الکبیر، تحقیق: عبد المعطی امین قلجی، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۸ ق.
۶۳. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (قرن ۱۲)، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق: حسین درگاهی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۶۴. قمی، علی بن ابراهیم (قرن ۳)، تفسیر، تحقیق: طیب موسوی جزایری، قم: دار الکتب، ۱۴۰۴ ق.
۶۵. کلینی، محمد بن یعقوب (م ۳۲۹)، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
۶۶. مجلسی، محمد باقر (م ۱۱۱۰)، بحار الأنوار، تحقیق: جمعی از محققان، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۶۷. مفید، محمد بن محمد (م ۴۱۳)، الجمل، تحقیق: علی میر شریفی، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۶۸. —، الإختصاص، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمود محرمی، قم: المؤتمر العالمی لالفیة الشیخ المفید، ۱۴۱۳ ق.
۶۹. —، الأمالی، تحقیق: حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۷۰. نجاشی، احمد بن علی (م ۴۵۰)، رجال (فهرس اسماء مصنفی الشیعة)، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۷ ق.
۷۱. هدایت پناه، محمد رضا، «تأملی در تشیع و تسنن اصفهان، با تأکید بر مهاجرت ابن هلال تقفی صاحب کتاب الغارات و المعرفة بـ اصفهان»، مجله جستارهای تاریخی، دوره چهارم، ش ۲، ۱۳۹۲ ش.
۷۲. یحیی بن حسین (م ۴۲۴)، تیسیر المطالب فی أمالی ابی طالب، تحقیق: عبدالله بن حمود العزی، صنعاء: مؤسسة زیدین علی، ۱۴۲۲ ق.